

МАРШРУТ

СРЕДНА ЕВРОПА И РИЛСКИЯТ МАНАСТИР

ТОПОС: Музей на иконата, Банско

Банско и Унгария в живота на Тома Вишанов и Неофит Рилски

Автор: Стефан Немет

Преводач: д-р Григор Григоров

Днешните унгарци са лишени от излаз на море и на висока планина, ето защо България със своето крайбрежие и с високите си планини е добре известна и предпочитана за туризъм страна. За съвременните маджари Банско е един от най-добрите ски курорти, който не отстъпва на тези в Австрийските и Италианските Алпи.

Планината Пирин със своя уникален релеф предлага една отлична възможност както за зимен, така и за летен туризъм. За по-любознателните туристи град Банско предлага богато архитектурно и културно наследство, което косвено е свързано и с унгарските земи, и с културното пространство на Средна Европа. Тук ще представим двама български възрожденци, родени в Банско, повлияни от европейската култура и свързали живота си с Рилския манастир.

През Възраждането (XVIII-XIX в.) град Банско преживява значителен икономически и културен подъем, превръщайки се в един от важните центрове на българската възрожденска култура, търговия и занаяти. Макар че от своите жители селището се възприема по-скоро като село, по своето развитие то превъзхожда околните селища и бързо прераства в град, който благодарение на стратегическото си разположение по важните търговски маршрути между Османската империя, Централна Европа и Русия се утвърждава като търговски и занаятчийски център. Местните търговци, известни като „банскалии“, търгуват с дървен материал, вълна, тъкани и занаятчийски изделия, като достигат до Виена, Будапеща и Солун. Развиват се занаяти като гайтанджийство (производство на вълнени ширити), абаджийство (производство на дрехи) и килимарство, които допринасят за финансовото благополучие на населението.

На запад от Родопите, на юг от Рила и в полите на Пирин е разположена Разложката котловина. Мястото се отличава със снежни зими и слънчеви лета. В това планинско поле се е развила специфична българска възрожденска архитектура, съхранена най-добре в Банско. Къщите са с високи каменни зидове, обърнати към вътрешни дворове, опасани с високи стени. Дворовете са сравнително малки, но са много добре защитени от вятъра и отворени към светлината. Улиците са тесни и къси, в неправилни начупени линии образуват лабиринти, в които всеки външен човек лесно би се изгубил. Всяка къща в Банско, освен врата към улицата, притежава и миниатюрна порта към съседен двор. Архитектурният стил на всички къщи, строени в градчето в края на XVIII и началото на XIX век, се отличава със специфични особености, които не се откриват никъде другаде в страната. За разлика от възрожденските къщи в Пловдив, където архитектурата е по-скоро представителна, или родопските къщи, които са монументални и без украса, банската къща е тип крепост. Типичната местна укрепена къща е оградена с каменни огради, а вратите ѝ са от солидно дърво. По-богатите къщи са разгърнати на два етажа, притежават голям открит чардак, който обикаля или цялата къща, или е разположен от край до край на лицето на сградата. На долния етаж на къщата се намират подникът (помещението за животните), складът със зимнината, а в някои от по-богатите домове е разположен също така дюкян или кръчма. На втория етаж са жилищните помещения, а централно място там заема чардакът – своеобразното разделително пространство, което свързва стаите с двора с външни дървени стълби. На чардака домакинството прекарва времето си през летните месеци. Там домакините са се хранели, почивали са следобед и са посрещали неофициалните си гости. Чардаците на банските къщи са ориентирани към вътрешните дворове и по този начин са защитени от външни погледи. Обичайно в къщите е имало и скривалища – замаскирани в стената или пода малки помещения, в които успешно може да се укрият няколко човека. Старите къщи на Банско създават усещане за сигурност и защита на своите обитатели, а чрез архитектурата са съхранени художествените приложни занаяти на местното население – трудът на зографи, дърворезбари, майстори строители и др.

Известни и запазени до днес образци на местната архитектура са Сирлещовата къща, Зехтинджиевата къща. Най-интересна е Веляновата къща, носеща името на известен род дърворезбари. Къщата е строена през XVII век, но е украсена втората половина на XIX век. В нея се откриват дърворезби, изрисувани стени и тавани, които са ценен визуален източник за интересите, културата и ценностната система на възрожденските българи (Кратка история, 1965, с. 308-317)

Развитието на търговията и поклонническите пътувания на банскалии създават условия за промяна на ценностите и за отваряне към

нови културни хоризонти. В Банско се формира собствена възрожденска школа, вдъхновена от идеите на Просвещението. В такава среда са се родили и израснали Тома Вишанов, известен с прозвището си Молера, и Никола Бенин, известен с монашеското си име Неофит Рилски.

Иконописецът Тома Вишанов е един от най-интересните български творци от епохата на Ранното възраждане. Защо представяме личността на Тома Вишанов в проекта „Живописна България“? Следвайки идеята за синкретичност на старата християнска култура, според която образът и словото съставляват единно цяло, зографите не рисуват свободни образи, а визуализират текстове. Създадената от св. св. Кирил и Методий глаголица е семиотична и евангелски осмислена визуализация на праславянската фонетична система и в този контекст се пази и до днес разбирането за книжовника като зограф и на зографа като художник. Това разбиране на зографа като книжовник се пази и от езика и до днес. Икона не се рисува, тя по смисъла на българския идиом „се пише“. Макар и да нямаме литературен текст, оставен от Тома Вишанов, той е допринесъл значително днешна България да бъде истински живописна.

Тома Вишанов е основател на Банската живописна школа. За неговия живот не се знае много. Изследователите на биографията му посочват, че повечето информация за него е събирана по устен път, събирано от семейните предания на фамилията Молерови. Предполага се, че е роден около 1750 г. През втората половина на XVIII век банскалии вече имат изградени търговски отношения със Средна Европа. През Банско минава пътят, който свързва Егейско море с големите търговски и културни центрове. Най-значим такъв център е Виена. По това време в българските говори се употребява унгарското име на града – Беч. По този начин го наричат не само унгарците, но и сърбите. Във Виена съществуват български търговски кантори. Връзките на Банско с Виена са засвидетелствани от имената на скъпи ценни предмети като „бачка шамия“, „бачка кутия“, които се пазят в говора на банскалии (Василиев 1969, с. 5). В едно търговско пътуване до Виена, заедно с търговците е взет и младият Тома. Семейните предания, оставени от неговите наследници, дават следната информация: „Когато Тома тръгнал с керванджиите, които пренасяли вързопи с памук за Беч, по пътя по време на почивките с пръчка рисувал по земята коне, натоварени с вързопи. Керванджиите, като виждали това, разбрали, че от момчето не ще излезе търговец или керванджия, за каквото го готвил баща му, а учен човек.“ (Василиев, 1969, с. 7).

Къде точно е школувал Тома Вишанов, не е известно. Предполага се, че е учил във Виена, откъдето идва и прякорът му „молер“. От немската дума *Maler*, в превод „художник“. Изследователите не откриват неговото

име нито в архивите на Виенската академия на изкуствата, нито в общинските и полицейските архиви. Сред семейните предания на Молерите има устни непотвърдени твърдения, че той е учил в Италия. Но това, което със сигурност се изтъква, е, че той е формиран художник под влиянието на барока и рококо (Генова, 2009, с. 16).

Важно е да се отбележи, че олтарната живопис на сръбската църква в Сегед „Св. Николай Мирликийски“ е завършена в 1761 г. и е изпълнена в стил рококо. В града има значителна сръбска общност, която се е появила след големите преселения на сърбите от 1690 и 1739 г. Сегед е главен град на областта Чонград. В тази област има още пет сръбски църкви, издигнати по същото време. От друга страна, във всяко от сръбските малцинства в Унгария винаги е имало и по няколко български семейства. Близостта на българския език със сръбския и общото вероизповедание създават условия за близост и безпроблемно общуване. Чонград е област, разположена в южна Унгария, където с голяма вероятност може да се твърди, че са преминавали и отсядали банските търговци.

Последните проучвания сочат, че Вишанов най-вероятно се е школувал в Сремски Карловци – град населен с активно православно население на територията на тогавашна Австрийска империя, днес в Сърбия (Генова, 2009, с. 17-18). В същия град през 1758 г. е пребивавал Паисий Хилендарски. Интересно е да отбележим, че Паисий е връстник на поколението на родителите на Тома Вишанов. В малко градче като Банско роднинските и съседските връзки са силно преплетени и никак не е невъзможно младият Тома да се е оказал в Сремски Карловци и поради мрежите от контакти, които банскалии са изградили там. Всички изследователи са единодушни, че Вишанов е усвоил бароковата естетика. Възникналият в края на XVI век в Европа стил „барок“ се характеризира с драматични композиции, наситени цветове, игра на светлината и сянката и силно емоционално въздействие. Вишанов съчетава бароковите елементи с традиционните православни канони, създавайки уникален стил, който донася нова изразителност в българската иконопис. Творбите на банския художник показват силно влияние на православната барокова живопис на православните общности на Хабсбургската империя. Една от най-известните икони на Тома Вишанов е „Благославящият Христос“. Тя е умалено копие на икона, изографисана от най-видния представител на сръбската барокова живописна школа Теодор Крачун (Попова, 1990, с. 41).

Има няколко места в Унгария, за които в по-ранни години се е предполагало, а сега вече е установено, че е работил Тома Вишанов. Едно от тях е православната църква „Архангел Гавраил“ в Будакалас, която е построена в 1752 г. Иконостасът в Будакалас се състои от 38 изображения, разположени в 4 реда. Както често се случва в изкуството на старите

майстори, творбите не са подписани и няма категорични доказателства за авторството на произведенията. Не е съвсем сигурно коя икона е дело на конкретен зограф и коя е произведение на негов ученик. Принадлежността на Вишанов към унгарски кръг от майстори през втората половина на XVII век в Унгария се доказва чрез съпоставяне на образи. Икони, изработени от него и намиращи се днес в различни музеи на България, показват силни прилики и сходства с творбите на художниците, наети да работят в Будакалас. Друга подобна църква, където се откриват художествените следи на Вишанов, е православният храм „Успение Богородично“ на площад „Петьофи“ в Будапеща (Над, 2009, с. 47-55).

Точната година на завръщането на Вишанов в България не е известна. Знае се обаче, че през 1798 г. зографът е нает да работи в постницата „Свети Лука“ на Рилския манастир. В тази църква в най-голяма степен се разпознава художественият стил на художника. Изписаните от него сцени принадлежат на бароковата живопис. Ангелите, нарисувани от Тома Вишанов, имат големи живи очи, малки уста и розовина по бузите – атрибути на бароковата естетика. Предполага се, че тази техника на рисуване, която използва Вишанов, не е допаднала на монашеското братство, което най-вероятно е оценило стенописите като твърде „католически“. Още същата година е поканен друг зограф от Света гора, който да довърши храма (Генова, 2009, с. 18) .

През 1803 г. Вишанов работи в Серес, град, който също е свързан с търговските контакти на банскалии. През 1808 г. той изписва икони за гробищната църква „Успение Богородично“ в град Банско. Най-голямата поръчка и цялостен запазен паметник на зографа е църквата „Покров Богородичен“ при постницата „Св. Лука“ на Рилския манастир, изографисана през 1811 г. При изографисването на църквата Вишанов е имал двама помощници - сина му Димитър и приятел на сина му, младият тогава банскалия Никола Бенин, бъдещ отец Неофит Рилски (Василиев, 1965, с. 487).

Макар да се стреми да съчетае западния стил с православните канони, много от творбите на Вишанов не са добре приети и дори срещат неодобрение от църковните среди. Той, заедно със сина и внука си, са единствените възрожденски зографи, които използват маслена техника. Стилът на Банската художествена школа се отличава с богата орнаментика и прецизност, вдъхновени от западните традиции, както и с живи и реалистични изражения на лицата, които се различават от строгостта на поствизантийските образи. Светлината и перспективата, характерни за бароковото изкуство, заемат важно място в неговите творби. Въпреки че иконите му не носят подпис, те се разпознават по необичайно изразителните лица на персонажите, наситените цветове и сложните

декоративни елементи, които придават на изображенията повече жизненост и реалистичност. Тома Вишанов е бил новатор за времето си, но неговото творчество често е оставало неразбрано и подценено от съвременниците му. Липсата на точни сведения за неговите произведения и датата на смъртта му поражда редица въпроси. Дори внукът му, Симеон Молеров, който достига до зряла възраст, не оставя детайлни сведения за дядо си. Често неговите творби се свързват с Банската школа като цяло, но без ясно приписване на авторството (Генова, 2009, с. 27-38.). Резултатите в изкуството, постигнати от Тома Вишанов, са в унисон с общите, но още неосъзнати тенденции на развитие на българската живопис. За тогавашните очаквания и вкусове на българите обаче те се появяват твърде рано (Попова, 1990, с. 41). Случайно или не, в наши дни църквата „Покров Богородичен“ при постницата „Св. Лука“ е с ограничен достъп за туристи и поклонници, т.е. постоянно заключена. Вишанов предава любовта си към живописата на своя син, който е известен с името Димитър Молеров. Имал ли е Тома Вишанов други синове, не е известно. Димитър Молеров е зограф с различно чувство за изкуството. При него се наблюдава завръщане към късноризантската традиция на изографисването и отбягване на бароковата стилистика. От своя страна, Димитър Молеров е предал художествените умения на своя син Симеон Молеров. Двамата, баща и син – Димитър и Симеон, са оставили забележителни стенописи в Рилския манастир. Четвърто поколение зограф от Молерите е Георги, син на Симеон, който е починал млад и не е оставил дълбоки следи в Банската школа (Василиев, 1969, с. 77- 78).

Банско е родното място на споменатия вече Никола Бенин. Той е личност с мащабите на своите европейски съвременници и е един от игумените на Рилския манастир – Неофит Рилски (1793-1881). Роден като Никола Поппетров Бенин в Банско, приема монашеското име Неофит при подстригването за монах в Рилския манастир. С разнообразната си дейност Неофит Рилски е известен с многото си заслуги към българското образование. Автор е на първата българска граматика „Българска граматика“, издадена през 1835 година. Въпреки тази ранна граматика по-късно българският език не се развива на основата на югозападните говори, откъдето е самият автор. Неофит Рилски превежда и адаптира множество учебници и книги, които се използват в българските училища по време на Възраждането. Като учител и книжовник Неофит Рилски играе ключова роля в създаването на светското образование в България. Той основава редица училища и работи активно за разпространението на знания сред българите. Неговият принос към образователното дело е признат и от известния българист Константин Иречек, който го нарича „патриарх на българските учители и книжовници“ (Радкова, 1983, с. 7) . Неофит Рилски е и активен участник в църковнонационалното движение,

чиято цел е независимостта на Българската православна църква от Гръцката патриаршия и утвърждаването на нейната самостоятелност.

Освен педагог и литератор Неофит Рилски е талантлив зограф. Оставил е след себе си множество икони и стенописи, които са ценни образци на българското изобразително изкуство от този период. Неофит Рилски умира на 4 януари 1881 година в Рилския манастир, оставяйки след себе си значимо наследство в областта на българската култура, образование и духовност. Погребан е в двора на Рилския манастир, където и днес монаси и миряни му отдават почит (Бояджиева, 1990, с. 78-90). Надгробният паметник на игумена сам по себе си представлява паметник на културата, защото е образец на българската метална и каменна пластика от времето на сецесиона, вплел в себе си мотивите на средновековната дърворезба.

За живота на Неофит Рилски са известни следните значими факти. В 1793 г. е роден в Банско, семейството му принадлежи към средите на зараждащата се българска буржоазия. През 1806 г. за първи път пристига в Рилския манастир заедно със своя приятел Димитър Молеров, син на Тома Вишанов. Никола пристига в манастира, за да помага в изографисването на постницата „Св. Лука“. Учи в килийното училище в родния си град и в Рилския манастир. През 1818 г. приема монашество в Рилския манастир. През годините 1822-1826 продължава своето образование в гръцките училища в Мелник и във Велес. Следващата стъпка в живота му отново е отдадена на учителското дело. В годините 1827-1833 г. е учител в Самоков и в Рилския манастир. През 1835 г. излизат от печат написаната от него „Болгарска граматика“ – първото системно научно описание на особеностите на българския език, и „Таблицы взаимоучителни“. В следващата година създава първия български глобус, който днес е изложен в манастирския музей на Рилската света обител. През 1837 г. излиза от печат „Краснописание“ – първият от поредица учебници, написани от отец Неофит за нуждите на взаимоучителната метода. В годините 1839-1848 г. продължава книжовната и педагогическата си дейност в Рилския манастир. Под негово наблюдение е доизградена постницата „Св. Лука“. През 1848 г. е поканен да преподава църковнославянски език и оглавява Катедрата по славянски езици във Висшето богословско училище на остров Халки в Гърция. Завръща се в Рилския манастир през 1852 г. и продължава учителската си дейност. Тук се намира считаната за най-голяма и най-добре събрана частна библиотека през Възраждането – тази на Неофит Рилски. Той познава и поддържа кореспонденция с изявените радетели за възраждане на българската култура, работещи във всички краища на българските земи, Влашко, Русия и Западна Европа, и сам участва активно в движението за просвета. Неофит е сред основателите на първото българско училище в Габрово, където заедно с братя Мустакови въвежда

взаимоучителния метод (Арсений, с. 29-84). В тези години Рилският манастир е подпомагал издаването на български книги, като издателите са разчитали на подкрепата на манастира отново най-вече чрез посредничеството на Неофит Рилски. Негови преки ученици са видните български възрожденци Христати Павлович, Васил Чолаков, Димитър Маринов, Авксентий Велешки и др. През 1852 г. излиза от печат „Христоматия славянского языка“. Успоредно със своята църковна дейност той превежда на новобългарски произведения със светски характер като например басните на Езоп. Между 1860-1864 г. йеромонах Неофит е избран от братството за игумен на Рилския манастир; 1875 е издаден неговият „Словар на българския език, изтълкуван от църковнославянски и гръцки език“. В манастира той остава до края на живота си (Стоянов, 1977, с. 443). След Освобождението на България е канен за ректор на Духовната семинария в Търново, но той предпочита монашеския живот (Неофит Рилски, с. 22-33). Неофит Рилски е истински енциклопедист. Освен зограф, учител, филолог и историк той се е занимавал задълбочено с музика и композира църковно-музикални творби (Радкова, 1983, с. 189). С цялата си просветителска дейност монахът, роден в Банско, подготвя българите за бързо догонване на европейските народи в сферата на образованието. Днес на името на Неофит Рилски са наречени много улици, училища, както и Югозападният университет в гр. Благоевград.

Разбира се, не може да не бъде отдадено заслужено внимание и на най-ярката личност от Българското възрождане – Паисий Хилендарски, който също е от Банско. Макар че преподобният Паисий Хилендарски не е тема на нашата беседа, не може да не се спомене, че в известен смисъл неговата дейност предхожда и типологично съвпада с мисиите на двамата банскалии Тома Вишанов и Неофит Рилски. Известно е, че Паисий е посещавал Средна Европа, която сам нарича „немската земя“, където е открил ключов текст, който му е послужил за съставяне на „История славянобългарска“.

Цитирана литература:

Еп. Арсений 1984: Арсений, епископ. Принос към биографията на Неофит Рилски. София, 1984.

Бояджиева 1990: Бояджиева, Е. Банско. Неугасващи имена от Възраждането. София, 1990.

Василев 1969: Василиев, А. Тома Вишанов–Молера. София, 1969.

Генова 2009: Генова, Е. Тома Вишанов–Молера. Първият и последният бароков иконописец на българския XVIII и XIX век. // Тома Вишанов и неговата епоха // Тома Visanov es kora. Български културен форум, Будапеща: 2009, с. 27-38.

Кратка история на българската архитектура. София, 1965.

Над 2009: Над, М. Тома Вишанов и неговия кръг в Унгария (Български иконописци от XVIII век в Унгария). // Тома Вишанов и неговата епоха // Тома Visanov es kora. Български културен форум. Будапеща: 2009, с. 46-56.

Неофит Рилски. Описание на българския свещен манастир. Рилска света обител, 2023.

Попова 1990: Попова, Е. Барокът в иконописа на Тома Вишанов-Молера. списание „Изкуство“, 1990, № 9-10, с. 34-41.

Радкова 1983: Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура. София, 1983.

Стоянов 1977: Стоянов, М. Неофит Рилски. Речник на българската литература. Т. 2. София, 1977.